राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र राज्य पुणे

निवड वेतनश्रेणी प्रशिक्षण- जून २०२५

उच्च माध्यमिक स्तर

कृतिसंशोधन अहवाल

क्षमता विधान- विद्यार्थी आर्थिक संस्थाचे कार्य व भूमिका समजावू शकतील.

“इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना.”

-:संशोधक:-

श्री. एच. [illegible]

राजे धर्मराव कनिष्ठ महाविद्यालय, सिरोंचा

ता. सिरोंचा जि. गडचिरोली

-:मार्गदर्शक:-

श्री. श्रीकांत कुत्तरमारे

एम.ए., बी.एड.

साईनाथ विद्यालय तथा कनिष्ठ महाविद्यालय, येवली

प्रशिक्षण कालावधी

०२/०६/२०२५ ते १२/०६/२०२५

प्रशिक्षण स्थळ

कारमेल हायस्कूल, गडचिरोली जि. गडचिरोली

apkateacher.com

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, **श्री. एच. जी. तागडे** हे राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र राज्य पुणे, निवड वेतनश्रेणी प्रशिक्षण- जून २०२५ उच्च माध्यमिक स्तर प्रशिक्षणार्थी असून त्यांनी **राजे धर्मराव कनिष्ठ महाविद्यालय, सिरोंचा** येथील **"इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना."** या विषयावर संशोधन प्रकल्प माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पाचे कार्य त्यांनी स्वतः केलेले असून ते राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र राज्य पुणे, निवड वेतनश्रेणी प्रशिक्षण- जून २०२५ उच्च माध्यमिक स्तर प्रशिक्षण स्थळ-कारमेल हायस्कूल, गडचिरोली जि. गडचिरोली येथे सादर करण्यात येत आहे .

स्थळ - गडचिरोली

दिनांक -

मार्गदर्शक

श्री. श्रीकांत कुत्तरमारे

(एम.ए., बी.एड.)

साईनाथ विद्यालय तथा कनिष्ठ

महाविद्यालय, येवली

apkateacher.com

प्रतिज्ञापत्र

मी प्रतिज्ञापूर्वक नमुद करतो की, **राजे धर्मराव कनिष्ठ महाविद्यालय, सिरोंचा** येथील **“इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना.”** या शिर्षकाअंतर्गत केलेले संशोधन प्रकल्प कारमेल हायस्कूल, गडचिरोली जि. गडचिरोली येथे राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र राज्य पुणे, निवड वेतनश्रेणी प्रशिक्षण- जून २०२५ उच्च माध्यमिक स्तर पुर्ततेसाठी सादर करत आहे. मार्गदर्शकाकडुन मिळालेले मार्गदर्शन तसेच संदर्भ पुस्तक या खेरीज अन्य कोणतीही माहिती यात सामाविष्ट केलेली नाही. संबधित संदर्भाचा संदर्भ सुचीमध्ये यथोचित उल्लेख केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन प्रकल्प अन्य कोणत्याही संस्थेत किंवा कोणत्याही अभ्यासक्रमासाठी वा परिक्षेकरीता सादर केलेला नाही. असे मी प्रतिज्ञापूर्वक जाहिर करतो.

स्थळ - गडचिरोली

दिनांक -

संशोधक

श्री. एच. जी. तागडे

राजे धर्मराव कनिष्ठ महाविद्यालय,

सिरोंचा जि. गडचिरोली

apkateacher.com

ऋणनिर्देश

संशोधन प्रकल्प लिहितांना ज्यांनी मला आपला अमुल्य वेळ देऊन संशोधन प्रकल्पाविषयी मोलाचे मार्गदर्शन केले. त्यांचे ऋणनिर्देश केल्याविना माझ्या या संशोधनाची पुर्तता होणार नाही.

सर्वप्रथम मार्गदर्शक **श्री. श्रीकांत कुत्तरमारे,** सर यांनी आपला अमुल्य वेळ देऊन मला संशोधन कार्यासाठी मदत केली. त्यांच्या मार्गदर्शनाचा मी अंत्यत ऋणी आहे त्याचबरोबर निवड वेतनश्रेणी प्रशिक्षण- जून २०२५ विभागातील प्राध्यापक वर्ग यांचे कडून वेळो वेळी मोलाचे मार्गदर्शन लाभले त्यामुळे मी त्यांचा सुध्दा ऋणी आहे .

माझ्या प्रत्येक यशात सिंहाचा वाटा असणाऱ्या व मला प्रत्येक क्षणाला प्रोस्ताहीत करून योग्य मार्गदर्शन करणाऱ्या माझ्या आई-वडिलांच्या आर्शिवादाने व सहकार्याने मी हे संशोधन कार्य पार पाडु शकलो. त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे .

apkteacher.com

स्थळ - गडचिरोली

दिनांक -

संशोधक

श्री. एच. जी. तागडे

राजे धर्मराव कनिष्ठ महाविद्यालय,

सिरोंचा जि. गडचिरोली

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्र.	तपशील	पृष्ठ क्रमांक
	• **मुखपृष्ठ**	
	• **प्रमाणपत्र**	
	• **प्रतिज्ञापत्र**	
	• **ऋणनिर्देश**	
प्रकरण १	**प्रास्ताविक**	1 ते 11
१.१	समस्येची पार्श्वभूमी	2
१.२	संशोधन शीर्षक	2
१.३	संशोधनाची उद्दिष्टे	3
१.४	संशोधनाची गृहीतके	4
१.५	संशोधनाची परिकल्पना	5
१.६	कार्यात्मक व्याख्या	7
१.७	समस्येची व्याप्ती	8
१.८	समस्येची मर्यादा	9
१.९	संशोधनाची गरज	10
१.१०	संशोधनाचे महत्त्व	11
प्रकरण २	**संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा**	12 ते 16
२.१	संबंधित साहित्याचा आढावा	13
२.२	संबंधित संशोधनाचा आढावा	14
२.३	प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण	16
प्रकरण ३	**संशोधन कार्यपद्धती**	18 ते 26
३.१	संशोधन पद्धती	19
३.२	जनसंख्या	21

apkteacher.com

३.३	न्यादर्श	22
३.४	संशोधनाची साधने	23
३.५	सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी वापरलेली तंत्रे	25
प्रकरण ४	**माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन**	27 ते 35
४.१	माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	28
४.२	परिकल्पना परीक्षण	34
प्रकरण ५	**सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी**	36 ते 39
५.१	संशोधन सारांश	37
५.२	संशोधनाचे निष्कर्ष	[illegible]
५.३	शिफारशी	39
	संदर्भ सूची	40
	परिशिष्टे	41
	प्रश्नावली	42

apkateacher.com

प्रकरण १: प्रास्ताविक

apkateacher.com

प्रकरण १: प्रास्ताविक

१.१ समस्येची पार्श्वभूमी

आजच्या आर्थिक युगात प्रत्येक नागरिकाने बँकिंग व्यवहारांची प्राथमिक माहिती ठेवणे आवश्यक आहे. कारण व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातील अनेक क्रिया या बँकिंग सुविधांवर अवलंबून असतात. बँकेत पैसे ठेवणे, काढणे, ऑनलाईन व्यवहार करणे, चेक वापरणे, खातं उघडणे, मुदत ठेवी, कर्ज घेणे इत्यादी व्यवहार सर्वसामान्य जीवनाचा भाग झाले आहेत. परंतु असे आढळून आले आहे की, इयत्ता अकरावीतील विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहारांची स्पष्ट व सुसंगत समज नाही. हे प्रामुख्याने दोन कारणांमुळे होते: एक म्हणजे शैक्षणिक अभ्यासक्रमात बँकिंगविषयक संकल्पनांना फारसा खोलवर स्पर्श केला जात नाही आणि दुसरे म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभवाची कमतरता.

आजच्या विद्यार्थ्यांना डिजिटल बँकिंग, नेट बँकिंग, यूपीआय, मोबाईल बँकिंग इत्यादी गोष्टी ज्ञात असल्या तरी त्यांचा योग्य वापर, सुरक्षितता, संकल्पनांची मूळ रचना व प्रक्रिया यांविषयी फारशी माहिती नसते. बँकेचे कार्य, त्याचे प्रकार, खात्यांचे स्वरूप, कर्जाचे प्रकार, व्याजदर, सेवाशुल्क, बँकेची सामाजिक भूमिका अशा मूलभूत गोष्टी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत. त्यामुळे बँकिंग प्रणाली ही केवळ एक 'परिचित पण अज्ञात' संकल्पना म्हणून त्यांच्या समोर राहते.

या पार्श्वभूमीवर, बँकिंग व्यवहार समजून घेण्यात येणाऱ्या अडचणी शोधणे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये बँकिंग संकल्पनांची समज निर्माण करण्यासाठी कृती संशोधनाचे आयोजन करणे आवश्यक ठरते.

१.२ संशोधन शीर्षक

“इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना”

apkateacher.com

१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे

या कृती संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजून घेण्यासाठी सक्षम बनवणे हे आहे. बँकिंग व्यवहार हे फक्त एक शैक्षणिक घटक नसून, ते प्रत्यक्ष आयुष्याशी जोडलेले कौशल्य आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक शिस्त, जबाबदारी, विचारशक्ती आणि व्यवहारज्ञान या सर्वांचा समावेश होतो. त्यासाठी खालील उपउद्दिष्टे निश्चित केली आहेत:

1. **विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या अडचणीचा शोध घेणे:**

   – बँकिंग व्यवहार समजतांना नेमकी कोणत्या टप्प्यावर अडचण येते याचे वर्गीकरण करणे.

   – जसे की: बँक खाते उघडण्याची प्रक्रिया, डेबिट/क्रेडिट कार्ड, डिजिटल बँकिंग, ऑनलाईन व्यवहार, ATM वापर, कर्जप्रक्रिया समजून घेणे इ.

2. **अडचणीच्या कारणांचा अभ्यास करणे:**

   – विद्यार्थ्यांमध्ये अडचणी कशामुळे निर्माण होतात?

   – का बँकिंग व्यवहार तांत्रिक, कंटाळवाणा किंवा अवघड वाटतो?

   – शिक्षक, अभ्यासक्रम, पालक व सामाजिक पातळीवरील अडथळ्यांचा अभ्यास.

3. **प्रशिक्षणात्मक व कृतीआधारित उपाययोजना तयार करणे:**

   – उदाहरणार्थ: बँकेची प्रत्यक्ष भेट, खातं उघडण्याची प्रत्यक्ष प्रकिया, डिजिटल साक्षरतेवर सत्र, चित्रगीत, केस स्टडी, विद्यार्थ्यांनी स्वतःची बोगस बँक चालवणे इ.

4. **विद्यार्थ्यांचे व्यवहारिक बँकिंग ज्ञान वाढवणे:**

   – शालेय शिक्षणाशी संलग्न पद्धती वापरून अर्थशास्त्र विषय अधिक रुचकर व व्यवहारोपयोगी करणे.

5. **आर्थिक शिस्त व जीवनकौशल्यांचा विकास साधणे:**

   – फक्त बँक व्यवहारच नव्हे तर जबाबदारी, नियोजन, खात्री, आर्थिक नियोजन यांचा विकास होणे.

apkteacher.com

१.४ संशोधनाची गृहीतके

या संशोधनात खालील गृहीतके आधारभूत मानली गेली आहेत:

1. **विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहारांबाबत अपुरी समज आहे:**
   – बँकेचा वापर काय आणि कसा करायचा हे समजण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन आणि प्रत्यक्ष अनुभव यांची कमतरता आहे.
2. **वास्तविक उदाहरणे आणि कृतीशील शिक्षण पद्धती प्रभावी ठरतात:**
   – प्रत्यक्ष व्यवहार दाखवले असता, ते जलद आत्मसात होतात. बँकेच्या फॉर्मची प्रत, ATM कार्ड डेमो, मोबाईल ॲप्लिकेशन स्क्रीनशेअर इत्यादी उपयोगी ठरतात.
3. **शाळांमध्ये आर्थिक साक्षरतेवर भर कमी आहे:**
   – शालेय अभ्यासक्रम बहुतेक वेळा परीक्षाभिमुख असून, प्रत्यक्ष जीवनातील आर्थिक कौशल्ये शिकवण्यावर भर नसतो.
4. **शिकवणाऱ्या शिक्षकाच्या दृष्टिकोनाचा मोठा परिणाम होतो:**
   – शिक्षक जर बँकिंग व्यवहारांबाबत सकारात्मक व प्रयत्नशील असतील, तर विद्यार्थ्यांमध्ये अधिक आत्मविश्वास निर्माण होतो.
5. **पालक, समाज आणि माध्यमाचा प्रभावही महत्त्वाचा आहे:**
   – जर घरात बँक व्यवहार होत नाहीत किंवा त्यात विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेतले जात नाही, तर शिकण्याची संधी कमी होते.

apkateacher.com

१.५ संशोधनाची परिकल्पना

शालेय शिक्षणात केवळ सैद्धांतिक माहिती पुरेशी ठरत नाही, तर त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग कसा करता येईल हे शिकवणे देखील तितकेच आवश्यक ठरते. विशेषतः आर्थिक साक्षरतेसारख्या विषयात – जसे की बँकिंग व्यवहार – विद्यार्थ्यांना अनुभवात्मक व क्रियाशील पद्धतीने शिकवले तर त्यांचे आकलन अधिक ठोस होते. या कृती संशोधनात अशी परिकल्पना मांडण्यात आली आहे की, जर अकरावी इयत्तेतील विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजावून सांगताना प्रत्यक्ष अनुभव, व्यवहारिक उदाहरणे, प्रात्यक्षिके आणि उपक्रमांची सांगड घालून अध्यापन पद्धती अवलंबली गेली, तर त्यांच्या आर्थिक व्यवहार समजण्याच्या क्षमतेत लक्षणीय वाढ होईल.

मुख्य परिकल्पना (Main Hypothesis)

“जर इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजावून सांगण्यासाठी प्रत्यक्ष अनुभव, व्यवहारिक उदाहरणे आणि उपक्रमाधारित प्रशिक्षण दिले गेले, तर त्यांची बँकिंग व्यवहार समजण्याची क्षमता, आत्मविश्वास आणि आर्थिक साक्षरता लक्षणीयरीत्या वाढेल.”

ही मुख्य परिकल्पना विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात्मक, भावनिक आणि कौशल्यविकासाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करते. बँकिंगसारखा तांत्रिक विषय प्रत्यक्ष कृती, चर्चा, गटकार्य व उदाहरणांच्या साहाय्याने अधिक स्पष्ट होतो.

उपपरिकल्पना (Sub Hypotheses)

१. जर विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव देण्यात आला (जसे की बँकेला भेट, शाळेतील मॉक बँकिंग), तर त्यांचे संकल्पनात्मक समज अधिक गडद होतात.

विद्यार्थ्यांनी एखाद्या बँकेतील व्यवहार प्रत्यक्ष पाहिल्यास किंवा "रोल प्ले"च्या माध्यमातून व्यवहार केले, तर "सेव्हिंग अकाऊंट", "डेपॉझिट", "विड्रॉल", "पासबुक" इत्यादी संज्ञा आणि प्रक्रिया त्यांना प्रत्यक्ष बघता येतात. त्यामुळे त्यांनी शिकलेले ज्ञान स्मरणात राहते.

apkteacher.com

२. **जर विद्यार्थ्यांना आर्थिक व्यवहारात सहभागी केले गेले, तर त्यांच्यामध्ये निर्णयक्षमतेचा विकास, जबाबदारीची जाणीव आणि विचारपूर्वक खर्च करण्याची सवय निर्माण होते.**

"मुलींसाठी सूक्ष्म बचत योजना", "शालेय कॅन्टीनचा खर्च नियोजन", "माहेतील खरेदी यादी" इत्यादी उपक्रमांमधून विद्यार्थ्यांनी घेतलेला सहभाग त्यांच्यात जीवनोपयोगी कौशल्यांचा विकास घडवतो.

३. **जर बँकिंग व्यवहाराची समज वाढली, तर विद्यार्थ्यांचे अर्थशास्त्र विषयातील शैक्षणिक प्रदर्शन सुधारणे शक्य होते.**

प्रत्येक व्यवहारामागे असलेले आर्थिक तत्त्व (उदा. व्याज, पत, चलनवाढ, क्रेडिट स्कोअर) शिकताना विद्यार्थ्यांना याचा उपयोग त्याच्या अभ्यासातही होत असल्यामुळे विषय अधिक सुसंगत वाटतो.

४. **जर विद्यार्थ्यांना फक्त सैद्धांतिक माहिती न देता कृतीशील अनुभव देण्यात आले, तर त्यांची शिकण्याची गती, उत्सुकता आणि आत्मविश्वास दोन्ही वाढतो.**

उपक्रमांमध्ये सहभाग, सिम्युलेशन, प्रश्नोत्तर सत्रे व संकल्पनांचे सादरीकरण यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये "माझ्या ज्ञानाचा उपयोग प्रत्यक्ष आयुष्यात कसा होतो" ही जाणीव निर्माण होते.

apkateacher.com

१.६ कार्यात्मक व्याख्या (Operational Definitions)

बँकिंग व्यवहार (Banking Transactions)

बँकेशी संबंधित व्यवहार म्हणजे पैशाचे व्यवहार, जसे की बचत खाते उघडणे, पैसे जमा करणे किंवा काढणे, एटीएम वापरणे, चेक लिहिणे, ऑनलाइन बँकिंग वापरणे, एफडी/आरडी करणे, कर्ज घेणे, यांसारख्या क्रिया बँकिंग व्यवहारात येतात.

अडचणी (Difficulties)

इयत्ता अकरावीतील विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजताना येणाऱ्या अडचणी म्हणजे तांत्रिक संज्ञा न समजणे, फॉर्म भरताना गोंधळ होणे, ऑनलाइन बँकिंग विषयीबाबत भीती वाटणे, किंवा आर्थिक शब्दसंपत्तीचा अभाव असणे इत्यादी.

उपाययोजना (Intervention Activities)

शिक्षकाने राबवलेल्या उपाययोजना म्हणजे बँक भेट, रिअल फॉर्म भरवणे, रोल प्ले, ग्रुप चर्चा, PPT सादरीकरण, पोस्टर बनवणे, उदाहरणांसह शिकवणं इत्यादी.

कृती संशोधन (Action Research)

शिक्षक स्वतः अभ्यासक्रमाशी संबंधित समस्येचा शोध घेऊन त्या समस्येवर कशा पद्धतीने कृती केली आणि त्याचा परिणाम काय झाला हे अभ्यासणं म्हणजे कृती संशोधन.

वित्तीय साक्षरता (Financial Literacy)

विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार, आर्थिक नियोजन, बचत, गुंतवणूक, आणि डिजिटल व्यवहार यांचे ज्ञान असणे म्हणजे वित्तीय साक्षरता.

apkateacher.com

१.७ समस्येची व्याप्ती (Scope of the Study)

या कृती संशोधनाचे स्वरूप मर्यादित असून ते एका विशिष्ट शैक्षणिक व सामाजिक संदर्भात राबवण्यात आले आहे. सदर संशोधन महाराष्ट्रातील एका ग्रामीण भागातील उच्च माध्यमिक शाळेतील इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांवर केंद्रित आहे. अभ्यासाचा केंद्रबिंदू "बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व त्यावर उपाययोजना" हा आहे.

ही शाळा आर्थिकदृष्ट्या मध्यम व अल्प उत्पन्न गटातील पालकांची असून, त्यांच्या विद्यार्थ्यांना घरच्या घरी बँकेशी संबंधित कोणताही प्रत्यक्ष अनुभव नसतो. त्यांचा आर्थिक व्यवहारातील सहभाग मर्यादित असतो. त्यामुळे बँकिंग संदर्भातील संज्ञा, प्रक्रिया, व्यवहार, कागदपत्रे, अटी-शर्ती इत्यादी बाबतीत त्यांना अडचणींना सामोरे जावे लागते. या गोष्टी शैक्षणिक प्रक्रियेत अडथळा निर्माण करतात आणि आर्थिक साक्षरतेचा अभाव निर्माण होतो.

या कृती संशोधनात केवळ बँकिंग व्यवहारावरच लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. यामध्ये बचत खाते उघडणे, पैसे भरणे/काढणे, ATM/डेबिट कार्डचा वापर, नेट बँकिंग, कर्ज प्रक्रिया, व्याजदर, पासबुक, चेकबुक, बँक व्यवहारातील अटी-शर्ती इत्यादी मूलभूत संकल्पनांचा समावेश आहे. इतर आर्थिक संस्था जसे की पतसंस्था, पतपेढ्या, सहकारी संस्था, विमा कंपन्या इत्यादी या अभ्यासाच्या कक्षेबाहेर आहेत.

कालावधी: हे संशोधन सुमारे ३ ते ४ आठवड्यांच्या कालावधीत पूर्ण करण्यात आले. या कालावधीत विद्यार्थ्यांवर विविध उपक्रम, चाचण्या, मार्गदर्शन व मूल्यांकन राबवले गेले.

भौगोलिक व सामाजिक व्याप्ती: संशोधन एका शाळेच्या एका इयत्तेपुरतेच मर्यादित असून, त्याचे निष्कर्ष संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेवर लागू होतीलच असे नाही. मात्र, ही कार्यपद्धती अशाच पार्श्वभूमीच्या इतर शाळांमध्ये उपयोगी ठरू शकते.

शैक्षणिक व्याप्ती: संशोधनाचा मुख्य हेतू विद्यार्थ्यांची "बँकिंग व्यवहार समजून घेण्याची क्षमता वाढवणे" हा आहे. त्याद्वारे त्यांच्या आर्थिक साक्षरतेचा पाया भक्कम करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

apkteacher.com

१.८ समस्येची मर्यादा (Limitations of the Study)

प्रस्तुत कृती संशोधन हे एक मर्यादित चौकटीत राबवले गेले आहे. संशोधनामध्ये काही अडथळे, मर्यादा व अडचणी उद्भवल्या, ज्यांचा अभ्यासाच्या परिणामांवर थेट किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम झाला. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. **नियोजित विद्यार्थी संख्येची मर्यादा:**

   हे संशोधन फक्त १० विद्यार्थ्यांच्या नमुन्यावर आधारित होते. त्यामुळे संशोधनातून मिळणारे निष्कर्ष हे संपूर्ण अकरावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रतिनिधिक असतील असे म्हणता येत नाही. मोठ्या नमुन्याचे संशोधन अधिक व्यापक निष्कर्ष देऊ शकले असते.

2. **स्थानिक मर्यादा:**

   संशोधन केवळ एका शाळेपुरते – तीही ग्रामीण भागातील मर्यादित विद्यार्थ्यांसाठी राबवले गेले. शहरांतील विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोन, डिजिटल साक्षरता व सामाजिक-पारिवारिक पार्श्वभूमी भिन्न असल्याने, या निष्कर्षांचे इतर भागांत सरसकट रूपांतरण करता येत नाही.

3. **तांत्रिक साधनांची मर्यादा:**

   बँकिंग व्यवहार समजावून सांगताना ऑनलाईन व्यवहार, नेट बँकिंग, UPI इत्यादींची उदाहरणे घेणे आवश्यक होते, पण तांत्रिक सुविधा – जसे की प्रोजेक्टर, इंटरनेट कनेक्शन, संगणक [illegible] यांचा अभाव असल्याने डिजिटल व्यवहारांचे प्रात्यक्षिक शक्य झाले नाही. त्यामुळे काही महत्त्वाचे घटक शिकवण्यात अडथळे आले.

4. **विद्यार्थ्यांचे पार्श्वभूमी ज्ञान:**

   [illegible] विद्यार्थ्यांना आर्थिक व्यवहारांविषयी प्राथमिक माहिती नव्हती. बँकिंग व्यवहार ही संकल्पना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात कमी प्रमाणात आढळते. त्यामुळे संकल्पना स्पष्ट करण्यात आणि उदाहरण समजावून सांगण्यात अपेक्षेपेक्षा जास्त वेळ गेला.

5. **कालमर्यादा:**

   हे संशोधन फक्त ४ ते ५ आठवड्यांपर्यंत मर्यादित कालावधीत राबवण्यात आले. शैक्षणिक वर्षातील इतर शैक्षणिक उपक्रम, परीक्षा, सुट्ट्या यांमुळे सलग व सातत्यपूर्ण

apkteacher.com

उपक्रम घेणे कठीण झाले. जर संपूर्ण सत्रभर हे उपक्रम राबवले गेले असते, तर परिणाम अधिक ठळक दिसून आले असते.

१.९ संशोधनाची गरज (Need of the Study)

आजच्या डिजिटल आणि आर्थिकदृष्ट्या गतिमान युगात वित्तीय साक्षरता (Financial Literacy) हे केवळ प्रौढांसाठी नाही, तर विद्यार्थ्यांसाठीही अत्यंत आवश्यक बनले आहे. शालेय जीवनात असतानाच विद्यार्थ्यांना आर्थिक संकल्पना, बँकिंग व्यवहार, आणि त्यांचे प्रत्यक्ष उपयोग समजणे गरजेचे आहे.

मात्र वास्तवात असे दिसून येते की, ग्रामीण किंवा निमशहरी भागातील इयत्ता अकरावीचे विद्यार्थी बँकिंग व्यवहार समजताना अडचणीत सापडतात. त्यांना सेव्हिंग अकाउंट, पासबुक, चेकबुक, डेबिट कार्ड, नेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, IFSC कोड, NEFT/RTGS यांसारख्या संज्ञा कळत नाहीत. फॉर्म भरताना गोंधळ होतो, किंवा ATM वापरताना भीती वाटते.

ही परिस्थिती दूर करण्यासाठी शाळेत असतानाच त्यांना हे व्यवहार प्रत्यक्ष अनुभवाच्या माध्यमातून शिकवणं गरजेचे आहे. शालेय अभ्यासक्रमात हे घटक समाविष्ट असले तरी ते अनेकदा केवळ पाठांपुरतेच मर्यादित राहतात. म्हणूनच, बँकिंग व्यवहार समजून घेण्यासाठी विशेष कृती उपक्रम, सत्र आणि मार्गदर्शन आवश्यक आहे.

हा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या केवळ बँकिंग ज्ञानाला चालना देतो असे नाही, तर त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता, जबाबदारीची भावना आणि वास्तविक जीवनातील आर्थिक व्यवहारामध्ये सहभाग वाढतो.

याच कारणामुळे, या संशोधनाची गरज प्रकर्षाने जाणवते.

apkateacher.com

१.१० संशोधनाचे महत्त्व (Significance of the Study)

या कृती संशोधनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होते:

विद्यार्थ्यांची आर्थिक समज वाढवते:

या संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष बँक व्यवहारांची माहिती मिळते, जी त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडते.

जीवनोपयोगी कौशल्ये विकसित होतात:

बँकिंग व्यवहार समजून घेताना त्यांच्यात **स्वावलंबन, अचूकता, जबाबदारी, नेटनेटकेपणा आणि निर्णयक्षमता** ही कौशल्ये विकसित होतात.

भविष्यातील व्यवहार सुलभ होतात:

विद्यार्थ्यांना भविष्यामध्ये खाते उघडणे, पैसे ट्रान्सफर करणे, कर्ज घेणे, डिजिटल पेमेंट करणे, यासारख्या गोष्टी अधिक सुलभ वाटतात.

शिक्षण अधिक प्रयोगशील बनते:

पुस्तकी ज्ञानापुरते मर्यादित न राहता, हे संशोधन वर्गशिक्षणात प्रात्यक्षिकांचा समावेश करते, त्यामुळे शिक्षण जास्त परिणामकारक बनते.

शिक्षकांना अध्यापन सुधारण्याची संधी:

शिक्षकांना हे संशोधन त्यांच्या अध्यापन पद्धती पुनर्विचार करण्यास प्रवृत्त करते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाशी सुसंगत:

NEP 2020 प्रमाणे "जीवनकौशल्यांवर आधारित शिक्षण" देण्याच्या दिशेने हे संशोधन महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे.

apkateacher.com

प्रकरण २: संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा

apkateacher.com

प्रकरण २: संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा

२.१ संबंधित साहित्याचा आढावा (Review of Related Literature)

बँकिंग व्यवहार हे आधुनिक आर्थिक यंत्रणेत प्रत्येक व्यक्तीच्या दैनंदिन आयुष्याचा एक महत्त्वाचा भाग बनले आहेत. भारतात आर्थिक साक्षरतेसाठी अनेक धोरणात्मक प्रयत्न करण्यात आले, परंतु ग्रामीण आणि निमशहरी भागात अद्यापही बँकिंग संकल्पनांची स्पष्टता नाही. शिक्षणतज्ज्ञांनी बँकिंग व्यवहारावर आधारित शिक्षणासाठी अनेक शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती केली आहे.

NCERT (2020) च्या इयत्ता अकरावीच्या अर्थशास्त्र विषयात बँकिंगच्या मूलभूत संकल्पनांची ओळख दिली आहे. यात वाचकाला सेव्हिंग अकाउंट, चालू खाते, कर्ज, बँकांची भूमिका, रिझर्व बँकेचे नियमन इत्यादी बाबी समजावून सांगितल्या आहेत.

"Banking Awareness" (Arihant Publications, 2019) या पुस्तकात बँकिंगच्या मूलभूत तांत्रिक आणि व्यवहारिक बाबींचा सविस्तर परिचय दिला आहे. हा अभ्यास प्रौढांसाठी असला, तरी त्यातील काही भाग विद्यार्थी शिक्षणात वापरण्याजोगा आहे.

Reserve Bank of India (RBI) आणि **National Centre for Financial Education (NCFE)** यांनी शालेय विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक साक्षरता वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण सत्र, ई-मॉड्यूल्स आणि मोबाइल ॲप्स तयार केले आहेत.

युनेसेफ (UNICEF) आणि **UNDP** सारख्या संस्थांनी आर्थिक शिक्षणात मुलांच्या सहभागासाठी "life-skill based financial education" चे मॉडेल विकसित केले आहे, ज्यात बँकिंग व्यवहार हे एक मुख्य घटक आहे.

विविध शैक्षणिक मासिके (उदा. शैक्षणिक संकल्प, आरंभ) आणि संशोधन पत्रिकांमध्ये शिक्षकांनी प्रत्यक्ष वर्गातील बँकिंग शिक्षणाच्या अनुभवावर लेख प्रसिद्ध केले आहेत. त्यात प्रात्यक्षिक पद्धती, खेळांद्वारे शिकवणे, फॉर्म भरण्याचे सत्र, रिअल बँक व्हिजिट्स अशा कल्पक पद्धतींचा उपयोग केल्याचे दिसते.

apkateacher.com

२.२ संबंधित संशोधनाचा आढावा (Review of Related Research)

कृती संशोधनामध्ये "इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजताना येणाऱ्या अडचणी" या विषयावर थेट संशोधन अत्यल्प असले, तरी आर्थिक साक्षरता, शालेय विद्यार्थ्यांचे बँकिंग ज्ञान, आणि प्रात्यक्षिकाधारित अध्यापन पद्धती यावर अनेक संशोधन प्रकल्प झाले आहेत. खाली अशाच काही महत्त्वाच्या संशोधनांचा आढावा घेतला आहे:

१. डॉ. शारदा कुलकर्णी (2018)

संशोधन शीर्षक: "शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक साक्षरता वाढीसाठी उपक्रमाधारित अध्यापनाचा प्रभाव"

निष्कर्ष:

- शालेय विद्यार्थ्यांना आर्थिक व्यवहार, बचत, बँकिंग प्रक्रिया इ. बाबत प्राथमिक कल्पना कमी असते.
- विविध उपक्रम जसे की बचत खाते उघडण्याचा प्रात्यक्षिक अनुभव, शंभर रुपयांत मासिक बजेट, फॉर्म भरण्याचा सराव इ. विद्यार्थ्यांना बँकिंग समजण्यासाठी उपयुक्त ठरले.
- शिक्षकांचा सक्रिय सहभाग आणि विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग यामुळे आत्मविश्वास वाढतो.

२. श्री. उमेश जाधव (2016)

संशोधन शीर्षक: "इयत्ता नववी व दहावीतील विद्यार्थ्यांना आर्थिक व्यवहार शिकवण्यासाठी कृती संशोधनाचा वापर"

निष्कर्ष:

- ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना बँक व्यवहार समजणे कठीण जाते.

apkateacher.com

- शालेय स्तरावर Role-play, खरेदी-विक्रीचे नाट्य प्रयोग, आणि बँकेची प्रतिकृती तयार करून शिकवले असता चांगले परिणाम दिसून आले.
- कृती संशोधनाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या व्यवहारिक कौशल्यात लक्षणीय वाढ झाली.

३. NCFE (National Centre for Financial Education) अभ्यास (2019)

निष्कर्ष:

- भारतातील 10,000 हून अधिक शाळांमध्ये आर्थिक साक्षरता मोहीम राबविण्यात आली.
- विद्यार्थ्यांना बँकिंगसंबंधी संकल्पना समजून घेण्यासाठी Interactive sessions, quizzes, short videos खूप उपयुक्त ठरले.
- अनेक शाळांमध्ये शिक्षकांनी "वित्तविषयक clubs" स्थापन करून विद्यार्थ्यांचे कौशल्य विकसित केले.

४. प्रा. कविता देशमुख (2021)

संशोधन शीर्षक: "Higher Secondary विद्यार्थ्यांमध्ये बँकिंग व्यवहार शिकवण्याच्या पद्धती व प्रभावीता"

निष्कर्ष:

- Tally, Ledger, Saving Account, ATM वापर यासारख्या संकल्पनांची योग्य समज विद्यार्थ्यांमध्ये नाही.
- कृती संशोधनातून दिलेल्या मार्गदर्शन, सहकार्य आधारित कार्यशाळा आणि Worksheets यांनी विद्यार्थ्यांची समज वाढली.

apkteacher.com

५. RBI Financial Literacy Week Reports

दरवर्षी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया "Financial Literacy Week" मध्ये शाळांमध्ये मार्गदर्शन करते.

निष्कर्ष:

- शाळांमध्ये Financial Ambassadors म्हणून काही विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित केल्यास Peer Learning प्रभावी ठरते.
- विद्यार्थ्यांना ATM कार्डचे प्रात्यक्षिक, चेकबुक भरून दाखवणे, आणि ई-बँकिंगची माहिती देणे आवश्यक आहे.

२.३ प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण (Uniqueness of the Present Research)

या कृती संशोधन प्रकल्पाचे वैशिष्ट्य हे आहे की, इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजावून देताना, केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर न देता प्रायोगिक व उपक्रमाधारित पद्धती वापरण्यावर भर दिला आहे. प्रस्तुत संशोधनात खालील वैशिष्ट्यपूर्ण बाबी आढळतात:

१. प्रत्यक्ष सहभागावर भर

इतर अनेक संशोधनांमध्ये शिक्षक केंद्रित शिकवणूक असते, मात्र या संशोधनात विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष भाग घेता येईल असे उपक्रम – जसे की बँकिंग व्यवहार सत्र, ऑनलाईन ट्रान्झॅक्शन प्रात्यक्षिक, बँक खाते उघडण्याची प्रक्रिया इ. वापरली गेली.

२. प्रत्येक अडचणीचे विश्लेषण व उपाययोजना

या संशोधनात केवळ अडचणींचा उहापोह केला नाही, तर त्या अडचणी कशामुळे उद्भवतात, हे शोधून त्यावर ठोस उपाययोजना आखल्या गेल्या. उदा.:

- “अटी व शर्ती समजत नाहीत” → सोप्या भाषेत उदाहरणासह समजावले
- “फॉर्म भरताना गोंधळ” → फॉर्म-फिलिंग वर्कशॉप घेण्यात आले

३. जीवनकौशल्यांचा समावेश

बँकिंग व्यवहार म्हणजे केवळ आर्थिक क्रिया नव्हे, तर जबाबदारी, नियोजन, माहिती व सुरक्षितता यांचा समन्वयही होय. प्रस्तुत संशोधनात निर्णयक्षमता, आत्मनियंत्रण, वेळेचे व्यवस्थापन, माहितीची पडताळणी यासारख्या जीवनकौशल्यांचा समावेश आहे.

४. ग्रामीण भागात राबवलेले संशोधन

या संशोधनाचा हेतू ग्रामीण पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी आहे. जिथे आर्थिक सेवा, माहितीची उपलब्धता आणि डिजिटल साधनांबद्दलची माहिती मर्यादित असते, अशा भागात हे संशोधन राबवले गेले. त्यामुळे सोप्या व स्थानिक संदर्भांमध्ये विकसित उपक्रम वापरण्यात आले.

५. कृती संशोधन पद्धतीचा वापर

या प्रकल्पात शिक्षकाने स्वतः निरीक्षणे, चाचण्या, प्रतिक्रिया आणि प्रगती मोजणी करून संशोधन राबवले आहे. त्यामुळे हे संशोधन प्रयोगात्मक आणि वास्तविक अनुभव आधारित आहे, जे शाळांमध्ये थेट लागू करता येणारे आहे.

६. पूर्व-चाचणी आणि नंतरच्या चाचणीद्वारे प्रभाव मोजणी

उपाययोजनांचा परिणाम मोजण्यासाठी सरळपणे पूर्व व नंतर चाचणी घेऊन, विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानातील वाढ मोजण्यात आली, ज्यामुळे निष्कर्ष अधिक विश्वासार्ह ठरले.

७. विषय निवडीतील नवेपणा

अकरावीतील विद्यार्थी हे वयाने तरुण असले तरी त्यांच्यासमोर करिअर, आर्थिक निर्णय, आणि रोजच्या व्यवहारांतील जबाबदाऱ्या उभ्या असतात. त्यामुळे त्यांना लवकरच बँकिंग व्यवहार समजणे आवश्यक आहे. या वयोगटावर अशा प्रकारचे कृती संशोधन अपवादात्मक असून, ते नवतेचे उदाहरण ठरते.

apkteacher.com

प्रकरण ३: संशोधन कार्यपद्धती

apkateacher.com

प्रकरण ३: संशोधन कार्यपद्धती

३.१ संशोधन पद्धती

प्रस्तुत कृती संशोधन प्रकल्पासाठी **प्रायोगिक कृती संशोधन पद्धत (Experimental Action Research Method)** वापरण्यात आली आहे. कृती संशोधन ही एक अशी पद्धत आहे, जी शिक्षक, शिक्षक-अभ्यासक किंवा शैक्षणिक संशोधक स्वतःच्या अध्यापन प्रक्रियेतून स्फूर्ती घेत अभ्यास करते आणि प्रत्यक्ष क्रियेच्या माध्यमातून समस्यांवर उपाययोजना शोधते.

कृती संशोधन म्हणजे काय?

कृती संशोधन ही एक चक्राकार प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये संशोधक खालील टप्पे अनुसरतो:

1. **समस्येचे निदान** – विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजत नाहीत, हे निरीक्षण.
2. **योजना तयार करणे** – उपयुक्त उपक्रम तयार करणे (उदा. रोलप्ले, फॉर्म-फिलिंग सराव, बँकिंग प्रेझेंटेशन).
3. **अंमलबजावणी** – योजना वर्गात राबवणे.
4. **निरीक्षण व नोंद** – शिक्षक नोंदी, विद्यार्थ्यांचे अभिप्राय, गुण विश्लेषण.
5. **परावर्तन (Reflection)** – काय परिणाम झाले? काय सुधारावे लागेल?

या संशोधनात वापरलेली कृती संशोधन प्रक्रिया:

- **Pre-test** घेऊन विद्यार्थ्यांची बँकिंगविषयीची प्राथमिक समज मोजली.
- विद्यार्थ्यांच्या अडचणी शोधून, त्या समजून घेतल्या.
- **उपक्रम राबवले**: प्रत्यक्ष बचत खाते उघडण्याची प्रक्रिया, ATM कार्ड वापरणे, डिजिटल बँकिंगचे डेमो, फॉर्म भरण्याचा सराव, आणि बँक कर्मचारी मुलाखत इ.
- **Post-test** घेऊन सुधारणा मोजली.

- निरीक्षण, मुलाखती, व लेखी प्रतिक्रिया गोळा करून परिणामांचा आढावा घेतला.

dpkteacher.com

का वापरली कृती संशोधन पद्धत?

- बँकिंग व्यवहार हे फक्त थिअरीने समजणे कठीण असते; प्रत्यक्ष अनुभव आवश्यक असतो.
- विद्यार्थी विविध पद्धतीने शिकतात – दृश्य, श्राव्य, कृतीशील. म्हणून विविध उपक्रम उपयुक्त ठरले.
- शिक्षकाने स्वतः उपक्रम आखले व विद्यार्थ्यांच्या बदलाची नोंद ठेवली – ही कृती संशोधनाची मूलतत्त्वे आहेत.

या पद्धतीच्या वैशिष्ट्येः

- शिकवणीसंदर्भात तात्काळ बदल करणे शक्य.
- विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार उपाययोजना करता येतात.
- परिणाम थेट वर्गात अनुभवता येतात.
- शिक्षकाचा सहभाग अधिक सक्रिय होतो.

apkateacher.com

३.२ जनसंख्या

या कृती संशोधनातील जनसंख्या म्हणजे, महाराष्ट्र राज्यातील एका ग्रामीण भागातील उच्च माध्यमिक विद्यालयातील **इयत्ता अकरावीचे विद्यार्थी** होय. हे विद्यार्थी **राजे धर्मराव कनिष्ठ महाविद्यालय, सिरोंचा** (ता. सिरोंचा, जि. गडचिरोली) या शाळेतील आहेत.

विद्यार्थीवर्गाची वैशिष्ट्ये:

- **शाळेचे स्थान:** ही शाळा एक ग्रामीण आणि अर्धनगरी भागात स्थित आहे.
- **विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी:** येथील बहुसंख्य विद्यार्थी मराठी भाषिक असून त्यांचे पालक शेतकरी, छोट्या व्यवसायात काम करणारे किंवा कष्टकरी आहेत.
- **शैक्षणिक सुविधा:** शाळेत इंग्रजी व अर्थशास्त्र विषयांचे शिक्षण दिले जाते. शैक्षणिक दृष्टिकोन ठेवून काही ICT साधनसंपत्ती असूनही वापर मर्यादित आहे.
- **इंटरनेट आणि बँकिंग विषयाची ओळख:** बहुतेक विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार, आर्थिक संस्थांचे कार्य, डिजिटल पेमेंट्स याविषयी प्राथमिक माहिती असली, तरी प्रत्यक्ष व्यवहार करताना किंवा समजून घेताना अडचणी येतात.
- **पूर्व अनुभव:** काही विद्यार्थ्यांचे बँकेतील खातं असलं तरी खाते उघडताना, फॉर्म भरताना, ATM वापरताना व्यवहार करताना शंका आणि गोंधळ जाणवतो.

या विद्यार्थ्यांचे अध्ययनविषयक निरीक्षण:

- विद्यार्थ्यांना **Savings Account**, **ATM**, **Cheque**, **Passbook**, **Net Banking**, **UPI** यांसारख्या संकल्पना समजण्यासाठी प्रत्यक्ष अनुभव आवश्यक आहे.
- त्यांनी पूर्वी कधीही बँकेच्या व्यवहारात प्रत्यक्ष सहभाग घेतलेला नसतो.
- शाळेमध्ये बँकिंगशी संबंधित सैद्धांतिक माहिती दिली जाते, परंतु ती व्यवहारात कशी लागू करायची हे शिकवले जात नाही.

dpkateacher.com

या जनसंख्येच्या निवडीचे कारण:

- ही जनसंख्या इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक साक्षरता वाढवणे या उद्देशाने उपयुक्त ठरते.
- विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी लक्षात घेता, प्रत्यक्ष अनुभव देऊन त्यांना बँकिंग व्यवहार समजावणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- या वयोगटातच वित्तीय ज्ञानाची बीजे रोवली गेल्यास, भविष्यात ते आपल्या सवयी व निर्णयक्षमता विकसित करू शकते.

३.३ न्यादर्श

कृती संशोधनामध्ये "न्यादर्श" म्हणजे संपूर्ण जनसंख्येमधून अभ्यासासाठी विशिष्ट उद्देशाने निवडलेला छोटा, लक्षित गट होय. या संशोधनात संपूर्ण इयत्ता अकरावीतील विद्यार्थ्यांपैकी बँकिंग व्यवहार समजण्यास अडचण येणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर विशेष अभ्यास केला गेला.

निवड प्रक्रियेचे निकष:

या कृती संशोधनासाठी निवडण्यात आलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या होती **१०.** त्यांची निवड लक्ष्यित निवड पद्धतीने (Purposive Sampling Method) करण्यात आली. या पद्धतीद्वारे अशा विद्यार्थ्यांची निवड केली गेली:

1. ज्यांना बँकिंग व्यवहारातील संकल्पना (जसे की बचत खाते, चेक भरणे, एटीएम वापरणे, ऑनलाइन व्यवहार) समजण्यात अडचणी होतात.
2. जे पूर्व चाचणीत सरासरी ५०% पेक्षा कमी गुणांनी उत्तीर्ण झाले होते.

apkateacher.com

3. शिक्षकांच्या निरीक्षणावरून ज्यांच्यात बँकिंगविषयी न्यूनगंड, भीती किंवा गोंधळ जाणवत होता.
4. ज्यांना बँकेत कधीही व्यवहाराचा प्रत्यक्ष अनुभव नव्हता.

३.४ संशोधनाची साधने (Tools of Data Collection)

कृती संशोधनामध्ये अचूक व विश्वासार्ह माहिती संकलनासाठी विविध साधनांचा वापर करणे अत्यावश्यक असते. प्रस्तुत कृती संशोधनामध्ये, इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी यांचा अभ्यास करण्यासाठी पुढील माहिती संकलन साधने वापरण्यात आली:

१. पूर्व चाचणी (Pre-Test):

- या चाचणीद्वारे विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहाराचे कितपत ज्ञान आहे, याचे मूल्यमापन करण्यात आले.
- चाचणीमध्ये खालीलप्रमाणे प्रश्न होते:
    - बचत खाते उघडण्याची प्रक्रिया
    - ATM चा वापर कसा करावा?
    - चेक भरणे, पासबुक, डेबिट/क्रेडिट कार्ड्स
    - ऑनलाइन बँकिंग म्हणजे काय?
- स्वरूप: **Objective + Short Answer Questions**

उद्देश: विद्यार्थ्यांचा पूर्व स्तर ओळखणे.

apkateacher.com

२. निदान चाचणी (Diagnostic Test):

- पूर्व चाचणीनंतर खास रचलेली चाचणी, जी विद्यार्थ्यांच्या अडचणीचे मूळ कारण शोधते.
- उदा. "ATM वापरताना कोणती प्रक्रिया समजत नाही?", "फॉर्म भरताना अडचण नेमकी कुठे होते?"
- या चाचणीमुळे अडचणीची विशिष्ट कारणे समोर आली.

३. निरीक्षण नोंदी (Observation Notes):

- शिक्षकाने वर्गातील प्रत्येक सत्रामध्ये केलेले निरीक्षण नोंदवले.
- विद्यार्थी बँक व्यवहार शिकताना कसे वागतात? कोण गोंधळतो? कोण प्रश्न विचारतो? इ. बाबींची नोंद.
- विद्यार्थ्यांचा सहभाग, आत्मविश्वास, आणि सुधारणा यावर लक्ष केंद्रित.

४. विद्यार्थ्यांची वही / क[illegible]

- बँक व्यवहारविषयक कामांची विद्यार्थ्यांनी वहीत केलेली उत्तरे तपासली.
- चुकांवर आधारित विश्लेषण केले.
- सरा[illegible]त्रि[illegible]च विश्लेषण.

[illegible]नंतरची चाचणी (Post-Test):

- उपाययोजनांनंतर घेतलेली तीच प्रकृती असलेली चाचणी.
- यातून विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे स्पष्ट चित्र समोर आले.
- Pre-Test व Post-Test मधील गुणांची तुलना करण्यात आली.

apkateacher.com

६. मुलाखती व प्रतिक्रिया फॉर्मः

- काही विद्यार्थ्यांशी वैयक्तिक संवाद करून त्यांच्या अडचणी समजून घेतल्या.
- प्रतिक्रिया फॉर्मद्वारे त्यांच्या अनुभवांची, अडचणींची व सुधारणांची माहिती मिळाली.
- शिक्षकाची भूमिका, उपक्रमांची उपयुक्तता यावर आधारित मत घेतले.

७. उपक्रम सत्रांची रोजनिशी (Teacher's Diary):

- प्रत्येक उपक्रमानंतर शिक्षकाने नोंदवलेली रोजनिशी:
    - कोणता उपक्रम प्रभावी ठरला?
    - कोणते विद्यार्थी अधिक सहभागी होते?
    - अडचणींवर काय परिणाम झाला?

३.५ संशोधनासाठी वापरलेली सांख्यिकीय तंत्रे

प्रस्तुत कृती संशोधनामध्ये विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व त्या अडचणींवरील उपाययोजना यांचे परिणाम मोजण्यासाठी विविध सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर करण्यात आला. या तंत्रांचा उपयोग संख्यात्मक आणि गुणात्मक माहितीचे विश्लेषण करून योग्य निष्कर्ष काढण्यासाठी करण्यात आला आहे.

१. सरासरी (Mean):

- विद्यार्थ्यांच्या Pre-Test आणि Post-Test मधील गुणांची सरासरी काढण्यात आली.
- उदाहरणार्थ:
    - Pre-test मधील सरासरी गुण = 6.3/20
    - Post-test मधील सरासरी गुण = 13.7/20
- सरासरीतील फरक विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे प्राथमिक द्योतक ठरतो.

apkateacher.com

२. टक्केवारी (Percentage):

- विद्यार्थ्यांनी चाचणीत मिळवलेले गुण हे टक्केवारीत रूपांतरित करून तुलना करण्यात आली.
- उदा. 20 पैकी 10 गुण = 50%
- टक्केवारीने तुलना केल्यास विद्यार्थ्यांच्या अचूक प्रगतीचे दृश्य रूप स्पष्ट होते.

३. तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis):

- Pre-Test आणि Post-Test मधील गुणांची तुलना करून उपाययोजनेचा परिणाम मोजण्यात आला.
- उदाहरण:
    - विद्यार्थी आर्या देशमुख: Pre = 6 गुण, Post = 13 गुण, सुधारणा = +7
    - विद्यार्थी अजिंक्य घोगरे: Pre = 5 गुण, Post = 14 गुण, सुधारणा = +9

४. गुणात्मक विश्लेषण (Qualitative Analysis):

- निरीक्षण नोंदी, मुलाखती, प्रतिक्रिया पत्रकांमधून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.
- यात पुढील बाबी समाविष्ट होत्या:
    - विद्यार्थ्यांच्या भाषेतील गोंधळ
    - ATM व्यवहार करताना गैरसमज
    - चेक, पासबुक, नेटबँकिंग याविषयीची गैरसमज
- या विश्लेषणातून विद्यार्थ्यांच्या मानसिक व बौद्धिक अडचणी समोर आल्या.

५. सुधारणा विश्लेषण (Improvement Tracking):

- प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या प्रगतीचा स्वतंत्र ट्रॅक ठेवण्यात आला.
- सराव कार्यपत्रिकांवरील कामगिरी, शंकांचे निरसन, सहभाग, आणि आत्मविश्वास या घटकांवर लक्ष केंद्रित केले गेले.

apkateacher.com

प्रकरण ४: माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

apkateacher.com

प्रकरण ४: माहितीचे संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

४.१ माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन (Data Analysis and Interpretation)

या कृती संशोधनामध्ये इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी ओळखून त्यावर उपाययोजना केल्या. त्या उपाययोजनांपूर्वी व नंतर घेतलेल्या चाचण्यांचे विश्लेषण, निरीक्षण व विद्यार्थ्यांच्या प्रतिक्रियांच्या आधारे खालील मुद्दे स्पष्ट झाले.

पूर्व चाचणी (Pre-test) माहिती:

या चाचणीत बँकिंग व्यवहारावरील मूलभूत संकल्पना तपासणारे प्रश्न होते.
उदा. बँकेचे कार्य, बचत खाते, ATM वापर, चेक वापर, NEFT/RTGS सारखे व्यवहार इ.

चाचणी स्वरूप:

- बहुविकल्पीय प्रश्न (MCQ)
- सूचनांवर आधारित वस्तुनिष्ठ प्रश्न
- अल्प उत्तरे

apkateacher.com

पूर्व चाचणीच्या निकालाचे निरीक्षण:

विद्यार्थी नाव	गुण (20 पैकी)	शाब्दिक निरीक्षण
कु.वैष्णवी अप्पाजी	6	बचत खाते आणि चालू खात्यात गोंधळ
कु.श्रीवल्ली बोरकुट	5	ATM व्यवहाराची संकल्पना अस्पष्ट
कु. करुणा पुल्लूरी	7	चेक भरताना नियम माहिती नव्हते
कु. चांदणी काटेला	5	RTGS/NEFT मध्ये गोंधळ
कु.श्रीमती लाटकरी	6	पॅन कार्डाची गरज कळत नव्हती
राकेश आकुदारी	7	बँकिंग व्यवहारात प्रक्रिया क्रम समजला नव्हता
अविनाश सुंकरी	4	इंटरनेट बँकिंगविषयी गैरसमज
जसवंत सोदारी	5	खाते उघडताना लागणारी कागदपत्रे कळत नव्हती
सिद्दू कल्लेम	6	IFSC कोड व उपयोग समजला नाही
साहिल खान	5	मोबाईल बँकिंगचा अर्थच समजला नाही

प्रगती दर्शक आलेख:

विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा आलेख खालीलप्रमाणे आहे:

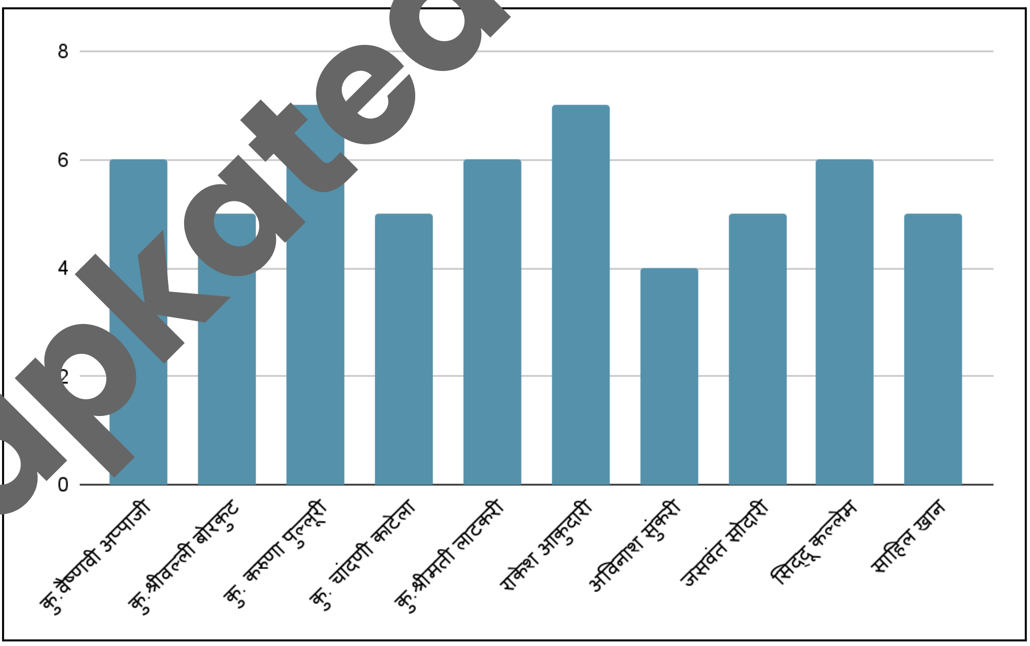

apkteacher.com

पूर्व सरासरी गुणः 5.6/20

उपक्रमांची अंमलबजावणी:

उपाययोजना पुढीलप्रमाणे राबवण्यात आल्या:

- **बँकेचे कार्य** – पोस्टर सादरीकरण, व्हिडिओ क्लिप्स
- **प्रात्यक्षिक** – ATM कार्ड कसे वापरावे, चेक कसा भरावा
- **सिम्युलेशन** – फर्जी बँक व्यवहार सत्र (Mock Banking)
- **चर्चा सत्रे** – IFSC, KYC, खाते उघडणे इत्यादी

या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढला, प्रश्न विचारण्याची हिम्मत वाढली, आणि त्यांच्यातील गैरसमज दूर झाले.

नंतरची चाचणी (Post-test) माहिती:

सर्व उपक्रम पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांवर परत एकसमान स्वरूपाची चाचणी घेण्यात आली. त्याचे निकाल खालीलप्रमाणे होते:

विद्यार्थी नाव	गुण (20 पैकी)	सुधारणा (गुणांनी)
कु.वैष्णवी [illegible]	14	+8
कु.श्री[illegible]	13	+8
कु. [illegible]	15	+8
कु. [illegible] काटेला	14	+9
कु.[illegible]मती लाटकरी	13	+7
राकेश आकुदारी	14	+7
अविनाश सुंकरी	13	+9
जसवंत सोदारी	14	+9
सिद्दू कल्लेम	14	+8
साहिल खान	13	+8

प्रगती दर्शक आलेख:

विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा आलेख खालीलप्रमाणे आहे:

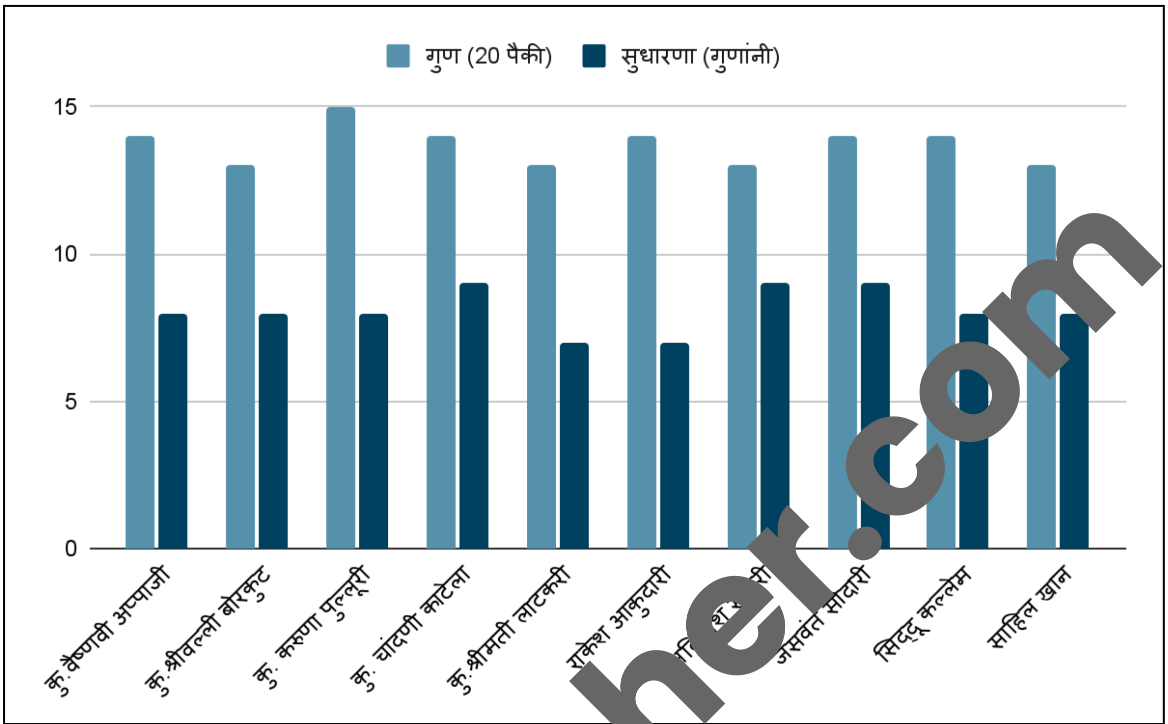

नंतरची सरासरी: 13.7/20

सरासरी सुधारणा: +8.1 गुण

गुणात्मक निरीक्षण:

- **पूर्वस्थिती:** विद्यार्थ्यांमध्ये भीती, गोंधळ, संकोच, आणि अज्ञान आढळले.
- **उपक्रमानंतर:** विद्यार्थ्यांनी ATM, चेक, खाताविषयक प्रक्रियांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.
- **शिक्षक निरीक्षण:** शिक्षकांच्या रोजनिशीतून स्पष्ट झाले की आता विद्यार्थ्यांनी बँकिंग व्यवहारांतील प्रात्यक्षिक पातळीवर आत्मविश्वासाने सहभाग घ्यायला सुरुवात केली आहे.

apkteacher.com

माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

1. कु. वैष्णवी अप्पाजी (14 → 22)

विश्लेषण: प्रारंभी बचत खाते व चालू खाते यामधील फरक स्पष्ट नव्हता. प्रत्यक्ष उदाहरणे, बँकेचे प्रात्यक्षिक व वर्कशीट्सच्या आधारे समज चांगली झाली.

अर्थनिर्वचन: प्रत्यक्ष व्यवहार व उदाहरणांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांना संकल्पना अधिक स्पष्ट समजतात.

2. कु. श्रीवल्ली बोरकुट (13 → 21)

विश्लेषण: डिजिटल बँकिंग व पारंपरिक बँकिंग यातील भेद नीटसा समजत नव्हता. दृक-श्राव्य साधने व प्रश्नोत्तर सत्रांमुळे स्पष्टता आली.

अर्थनिर्वचन: तांत्रिक संकल्पनांसाठी दृकश्राव्य साधनांचा वापर उपयुक्त ठरतो.

3. कु. करुणा पुल्लूरी (15 → 23)

विश्लेषण: व्याजदरांची संकल्पना नीट समजत नव्हती. सादृश्य उदाहरणे आणि तालिकांचा वापर करून शिकवल्याने अचूकता आली.

अर्थनिर्वचन: आकडेमोडी व आर्थिक संज्ञांसाठी सराव व दृश्यमाध्यम परिणामकारक असतात.

4. कु. चांदणी काटेला (14 → 23)

विश्लेषण: करप्रक्रिया आणि त्यातील अटी समजण्यात अडचण होती. वर्गातील मॉक-एक्सरसाइज व गटचर्चांमुळे अडचण दूर झाली.

अर्थनिर्वचन: गट कृती व चर्चांमुळे जटिल संकल्पनाही सहज शिकता येतात.

5. कु. श्रीमती लाटकरी (13 → 20)

विश्लेषण: बँकेतील फॉर्म्स भरताना गोंधळ होत होता. सराव व मार्गदर्शनामुळे अचूकता आली.

अर्थनिर्वचन: लेखी प्रात्यक्षिके व फॉर्म भरताना प्रत्यक्ष सराव केल्यास आत्मविश्वास निर्माण होतो.

6. राकेश आकुदारी (14 → 21)

विश्लेषण: आरटीजीएस, एनईएफटी यासारख्या व्यवहारांचे स्वरूप समजणे कठीण गेले. पण व्हिडीओ व दाखले उपयोगी ठरले.

अर्थनिर्वचन: डिजिटल व्यवहार शिकवताना कृती व दृकश्राव्य पद्धतीचा प्रभाव जास्त असतो.

7. अविनाश सुंकरी (13 → 22)

विश्लेषण: खात्यांचे प्रकार व त्यांची वैशिष्ट्ये गोंधळात टाकणारी होती. चार्ट्स व तुलनात्मक टेबल्सचा उपयोग परिणामकारक ठरला.

अर्थनिर्वचन: माहितीचे दृश्य सादरीकरण केले की गोंधळ कमी होतो.

8. जसवंत सोदारी (14 → 23)

विश्लेषण: काही व्याजदर व मुदतठेवी यांचे फायदे समजत नव्हते. मॉक बँक सत्राने अनुभवातून समज मिळवली.

अर्थनिर्वचन: कृतीतून शिकवले गेले की अभ्यास रचनात्मक बनतो.

9. सिद्दू कल्लेम (14 → 22)

विश्लेषण: आर्थिक संज्ञा (गिरणी, खातेदार, लाभधारक) समजण्यात अडचण होती. शब्दसंग्रह व फ्लॅश कार्ड्सचा उपयोग करण्यात आला.

अर्थनिर्वचन: संज्ञा स्पष्ट करण्यासाठी दृश्य व शब्दसंच अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

10. [illegible] खान (13 → 21)

विश्लेषण: व्यवहार करताना प्रक्रिया लक्षात राहात नव्हती. प्रश्नमंजुषा, स्टेप-बाय-स्टेप गाइडने सुधारणा झाली.

अर्थनिर्वचन: सुसंगत व क्रमवार मार्गदर्शनाने विद्यार्थ्यांच्या प्रक्रिया समजण्यात चांगली सुधारणा होते.

apkteacher.com

४.२ परिकल्पना परीक्षण

परिकल्पनाः

"जर इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार शिकवताना कृतीप्रधान अध्यापन, प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिके व मार्गदर्शन दिले गेले, तर त्यांचे बँकिंग व्यवहारावरील ज्ञान व समज लक्षणीयरीत्या वाढेल."

परीक्षणाची प्रक्रिया व निरीक्षणेः

1. **पूर्वचाचणीपूर्व स्थितीः**
   - विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार म्हणजे काय, याबद्दल अपूर्ण माहिती होती.
   - खाते उघडणे, डेबिट/क्रेडिट कार्ड वापरणे, चेक लिहिणे या बाबतीत गोंधळ होता.
   - ऑनलाईन व्यवहार, नेट बँकिंगबाबत संकोच आणि भीती होती.
   - आर्थिक संस्थांची भूमिका आणि कार्य समजण्यात अडचणी जाणवत होत्या.
2. **उपाययोजनांची अंमलबजावणीः**
   - प्रत्यक्ष बँकेला भेट (Educational Visit).
   - बँकिंग शब्दसंग्रह कार्यपत्रिका.
   - खातं उघडण्याची प्रक्रिया प्रात्यक्षिक स्वरूपात शिकवणे.
   - डेमो स्वरूपात चेक लिहिणे, भरून दाखवणे.
   - नेट बँकिंगची सुरक्षा आणि प्रक्रिया PowerPoint सादरीकरणाद्वारे समजावणे.
3. **नंतरची चाचणी व निरीक्षणः**
   - विद्यार्थ्यांनी खातं उघडण्याच्या अटी व प्रक्रिया समजल्या.
   - चेक लिहिण्यात अचूकता दिसून आली.
   - व्यवहार सुरक्षिततेबाबत सजगता वाढली.
   - बँकेच्या विविध सेवा – बचत खाते, मुदत ठेव, कर्ज प्रक्रिया यांची ओळख झाली.

apkateacher.com

4. **परिणामः**

- ○ पूर्व व नंतरच्या चाचणीतील गुणांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून आली.
- ○ अनेक विद्यार्थ्यांनी बँकेशी प्रत्यक्ष संवाद साधण्याचा आत्मविश्वास दर्शवला.
- ○ वर्गामध्ये बँकिंग संदर्भातील चर्चा अधिक समजून घेऊन सहभागी होऊ लागले.
- ○ आर्थिक साक्षरतेकडे विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोन विकसित झाला.

apkateacher.com

प्रकरण ५: सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

apkateacher.com

प्रकरण ५: सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

५.१ संशोधन सारांश

प्रस्तुत कृती संशोधन "इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजतांना येणाऱ्या अडचणी व उपाययोजना" या विषयावर आधारित आहे. आजच्या आर्थिक जगात बँकिंग व्यवहार हे केवळ प्रौढांचे काम न राहता, युवकांनाही त्याची प्राथमिक माहिती असणे आवश्यक आहे. पण इयत्ता अकरावीतील अनेक विद्यार्थ्यांना सेव्हिंग अकाऊंट, पासबुक, कर्ज, व्याजदर, एटीएम वापर, नेट बँकिंग यासारख्या मूलभूत गोष्टींबाबत संपूर्ण माहिती नसते. हे प्रात्यक्षिक व पूर्व चाचणीतील निकालांतून स्पष्ट झाले.

या कृती संशोधनात प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. सुरुवातीस विद्यार्थ्यांवर पूर्वचाचणी घेऊन त्यांच्या अडचणी ओळखण्यात आल्या. त्यानंतर विशेष सत्र, प्रत्यक्ष बँक भेटी, भूमिकानाट्य, चार्ट व पॉवरपॉइंट प्रेझेंटेशन यासारख्या उपाययोजना राबवण्यात आल्या. या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांनी केवळ व्यवहार समजून घेतले नाहीत, तर ते करताना आत्मविश्वास देखील निर्माण झाला. उत्तर चाचणी घेऊन त्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यात आले. निकालांवरून असे दिसून आले की, विद्यार्थ्यांची समज वाढली असून बँकिंगविषयीची अडचण लक्षणीयरीत्या कमी झाली.

या संशोधनातून निष्कर्ष झाले की, बँकिंगसारख्या प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंधित विषयांचे अध्यापन अनुभवाधारित पद्धतीने केले, तर विद्यार्थ्यांची सक्रियता, समज आणि आत्मविश्वास तिन्ही घटक वाढतात. अशा प्रकारे हे संशोधन शालेय शिक्षणातील जीवनोपयोगी कौशल्यांचा विकास घडवून आणण्यास सहाय्यक ठरते.

apkteacher.com

५.२ संशोधनाचे निष्कर्ष

या कृती संशोधनाच्या अभ्यासातून काही ठळक निष्कर्ष पुढे आले. विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहार समजण्यात प्रारंभी स्पष्ट अडचणी होत्या. विशेषतः बचत खाते उघडणे, व्याजदर समजून घेणे, डेबिट कार्डचा उपयोग, किंवा ऑनलाइन व्यवहार याबाबत अनेक गैरसमज आणि अज्ञान होते. पण जेव्हा बँकिंग संकल्पनांचे शिक्षण प्रत्यक्ष अनुभव, प्रात्यक्षिके आणि संवादात्मक पद्धतींनी देण्यात आले, तेव्हा त्यांचे ज्ञान अधिक स्पष्ट व स्थिर झाले.

पूर्व चाचणी आणि नंतरच्या चाचणीमधील गुणात्मक फरकही या सुधारणाचे पुरावे ठरले. विद्यार्थ्यांनी केवळ परिभाषा लक्षात ठेवल्या नाहीत, तर व्यवहारातील उपयोग समजून घेतला. भूमिकानाट्य, समूहचर्चा आणि प्रत्यक्ष बँकेच्या भेटीमुळे संकल्पनांची समज अधिक खोलवर गेली.

या संपूर्ण प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबन, जबाबदारी, आत्मविश्वास आणि आर्थिक साक्षरतेकडे वाटचाल सुरु झाली. बँकिंग ही केवळ पुस्तकी गोष्ट नसून, जीवनातील आवश्यक कौशल्य आहे, हे त्यांच्या अनुभवातून सिद्ध झाले.

या संशोधनातून हेही स्पष्ट झाले की, पारंपरिक शिकवण्याच्या पद्धतींपेक्षा कृती आधारित आणि अनुभवावर आधारलेले अध्यापन हे अधिक परिणामकारक ठरते. शिक्षकाने योग्य दिशेने मार्गदर्शन दिल्यास आणि विद्यार्थ्यांना व्यक्त होण्याची, प्रश्न विचारण्याची मोकळीक दिल्यास, ते शिक्षण अधिक खोलवर आत्मसात करतात.

५.३ शिफारशी

या कृती संशोधनाच्या निष्कर्षांच्या आधारे खालील शिफारशी मांडल्या जाऊ शकतात:

बँकिंगसारखी प्रत्यक्ष व्यवहाराशी संबंधित संकल्पना शिकवताना, विद्यार्थ्यांना केवळ संज्ञा किंवा परिभाषा न देता, त्या कशा वापरल्या जातात हे दाखवणं आवश्यक आहे. शालेय अभ्यासक्रमात आर्थिक साक्षरतेला केंद्रस्थानी ठेवून, बँकिंग व्यवहारांचे सादरीकरण प्रत्यक्ष अनुभवाच्या माध्यमातून व्हावे.

शिकवणी सत्रात बचत खाते उघडण्याची प्रक्रिया, चेक भरणे, ऑनलाईन व्यवहार, एटीएम वापर, नेटबँकिंग यांची प्रत्यक्ष माहिती व्हिज्युअल माध्यमांतून किंवा कार्यशाळांच्या माध्यमातून देणे उपयुक्त ठरेल. विद्यार्थ्यांना स्थानिक बँकेला भेट देऊन प्रत्यक्ष व्यवहार पाहण्याची संधी मिळवून दिल्यास, त्यांच्या शंकांचे निरसन प्रत्यक्ष पद्धतीने करता येईल. शाळांमध्ये दर महिन्याला "आर्थिक व्यवहार सप्ताह" आयोजित करून त्यामध्ये विद्यार्थी बचत योजना, गुंतवणूक योजना, डिजिटल व्यवहार इत्यादी विषयांवर प्रकल्प सादर करू शकतात. अशा कृतीतून त्यांच्या संकल्पनांचा दृढ विकास होईल.

शिक्षकांनी ‘कार्य आधारित अध्यापन’ आणि ‘प्रकल्पाधारित शिक्षण’ या पद्धतींचा वापर अधिक वाढवावा. बँकिंग व्यवहारासारख्या बाबींसाठी विद्यार्थ्यांना सोपी उदाहरणे, कृती पत्रक, भूमिकानाट्य, समुह चर्चा या स्वरूपात सत्रे घ्यावीत.

शेवटी, शालेय स्तरावरच विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक शिस्त, नियोजन आणि बचतीच्या सवयी लागाव्यात यासाठी पालक सहभाग असलेल्या सत्रांचे आयोजन करणे उपयुक्त ठरेल. त्यामुळे शाळा, विद्यार्थी आणि पालक यांच्यातील संवादही वाढेल आणि आर्थिक साक्षरतेचा पाया अधिक मजबूत होईल.

dpkteacher.com

संदर्भ सूची (References)

1. शिंदे, एस. के. (2018). **शैक्षणिक संशोधन पद्धती**. पुणे: फडके प्रकाशन.
2. कुलकर्णी, ए. बी. (2017). **आर्थिक साक्षरता आणि शिक्षण**. मुंबई: सावरकर प्रकाशन.
3. देशमुख, आर. जे. (2019). **बँकिंग व्यवहार: एक अभ्यास**. नागपूर: विदर्भ पब्लिकेशन्स.
4. National Council of Educational Research and Training (NCERT). (2020). **Economics – Class XI**. New Delhi: NCERT Publications.
5. Reserve Bank of India. (2021). **Financial Literacy Material for Schools**. Mumbai: RBI.
6. Patil, M. V. (2016). **Action Research in Education**. Kolhapur: Prakashan Mandir.
7. शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य. (2022). **उच्च माध्यमिक शालेय अभ्यासक्रम मार्गदर्शिका**.
8. Government of India. (2020). **Digital Banking Guidelines and Education Framework**.
9. Kothari, C. R. (2010). **Research Methodology: Methods and Techniques**. New Delhi: New Age International Publishers.
10. विद्यार्थी निरीक्षण नोंदी व शिक्षकांच्या नोंदी (2024-25).

apkateacher.com

परिशिष्टे:

१. निरीक्षण सूची नमुना

– विद्यार्थ्यांनी बँकिंग संज्ञा समजल्या का? व्यवहार समजतो का? सहभाग किती? – याचे शिक्षक निरीक्षणासाठी चेकलिस्ट.

२. व्यवहार निरीक्षण तक्ता

– व्यवहार करताना विद्यार्थ्यांचा सहभाग, समज, अडचणी आणि कृतीबद्दल निरीक्षण याचे तक्त्याचे नमुना स्वरूप.

३. लेखन नमुने (पूर्व व नंतर)

– विद्यार्थ्यांचे बँक व्यवहाराबाबतचे विचार कृतीपूर्वी व नंतर बदलल्याचे नमुने.

४. उपक्रमांचे फोटो / दृश्ये

– बँकिंग संज्ञा चार्ट, वर्गात घेतलेले संवाद सादरीकरण, मोबाईल बँकिंग डेमो यांचे प्रत्यक्ष फोटो.

५. गटचर्चा टिपण

– चर्चेमध्ये आलेले मुद्दे, अडचणी व विद्यार्थ्यांच्या भावना संक्षिप्त स्वरूपात नोंदवलेले.

६. प्रश्नावली नमुना (MCQ)

– १० बहुपर्यायी प्रश्नांचा नमुना – बँक खाते, व्यवहार, ATM इत्यादी विषयांवर आधारित.

७. उत्तरतालिका नमुना

– विद्यार्थ्यांची अंक, गुण, टक्केवारी यांची संक्षिप्त रूपरेषा.

८. शब्दसंग्रह तालिका

– महत्त्वाच्या बँकिंग संज्ञा व त्यांचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण – (उदा. व्याज, NEFT, UPI, KYC).

९. फ्लॅशकार्ड / चार्ट्स नमुने

– खाते प्रकार, व्यवहार प्रक्रिया, बँकेचे कामकाज दाखवणारे फ्लॅशकार्ड व व्हिज्युअल चार्ट्स.

dpkateacher.com

प्रश्नावली

विद्यार्थ्यांचे नावः ____

वर्गः ____________________________

शाळेचे नावः ____

वेळः ____________________________

एकूण गुणः 20

---

1. बँकेमध्ये बचत खाते (Saving Account) उघडण्याचा मुख्य उद्देश काय असतो?

A) व्यावसायिक व्यवहार करणे

B) पैसे जमा करून त्यावर व्याज मिळवणे

C) परदेशी चलन खरेदी करणे

D) शेअर्स मध्ये गुंतवणूक करणे

2. ATM चे पूर्ण रूप काय आहे?

A) Automatic Time Machine

B) Auto Teller Mechanism

C) Automated Teller Machine

D) Actual Transaction Method

3. RTGS या प्रणालीद्वारे काय करता येते?

A) चेकबुक मागवता येते

B) थेट खात्यातून मोठ्या रकमेचा निधी तात्काळ ट्रान्सफर करता येतो

C) फक्त शाळा फी भरता येते

D) पोस्टात पैसे पाठवता येतात

dpkteacher.com

4. IFSC कोड बँकिंगमध्ये कशासाठी वापरला जातो?

A) ATM पासवर्डसाठी

B) नेट बँकिंग लॉगिनसाठी

C) बँक शाखेची ओळख पटवण्यासाठी

D) ग्राहकाची ओळख पटवण्यासाठी

5. कोणत्या बँका 'सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका' (Public Sector Banks) म्हणून ओळखल्या जातात?

A) ज्या बँकांचे संचालन खासगी कंपन्या करतात

B) ज्या बँकांचे मालकी हक्क सरकारकडे असतात

C) परदेशी बँका

D) शेतकऱ्यांसाठी खास बँका

6. बँकिंग व्यवहार करताना 'पासबुक' कशासाठी वापरले जाते?

A) ATM पासवर्ड लिहून ठेवण्यासाठी

B) चेक साइन करण्यासाठी

C) खात्यातील व्यवहारांची नोंद ठेवण्यासाठी

D) ऑनलाइन व्यवहार करण्यासाठी

7. 'ब्याज' म्हणजे काय?

A) खर्च केलेली रक्कम

B) गुंतवलेल्या रकमेवर मिळणारी परतफेड

C) उत्पन्न कर

D) मालमत्ता

8. NEFT सेवा कशासाठी वापरली जाते?

A) ATM कार्ड ॲक्टिव्ह करण्यासाठी

B) चेक क्लीयर करण्यासाठी

dpkateacher.com

C) ऑनलाइन पैसे हस्तांतरित करण्यासाठी

D) बँक खाते बंद करण्यासाठी

9. बँकिंग व्यवहार करताना 'KYC' चा अर्थ काय?

A) Know Your Country

B) Know Your Currency

C) Know Your Customer

D) Keep Your Credit

10. कोणता पर्याय बँकेचे एक कार्य नाही?

A) ठेवी स्वीकारणे

B) कर्ज देणे

C) विमा तयार करणे

D) निधी हस्तांतरण करणे

______+_+__+_+__+_+__+_+________

apkateacher.com